

نقش وقف و مشارکت‌های مردمی در توسعه شهری (مورد مطالعه: شهر گراش)

امین مهربابی مزیدی^۱؛ غلامرضا امینی نژاد^۲

تاریخ دریافت: ۱۴۰۲/۰۷/۱۹ تاریخ پذیرش: ۱۴۰۲/۱۲/۳۰

چکیده

پژوهش حاضر با هدف بررسی رابطه وقف و مشارکت‌های مردمی در توسعه شهر گراش انجام گرفته است. این پژوهش از نظر هدف، کاربردی است و از لحاظ روش توصیفی-پیمایشی می‌باشد. جامعه آماری، کلیه سرپرستان خانوار شهر گراش است که بر اساس آمار مرکز ایران در سال ۱۳۹۵، ۷۱۱ نفر می‌باشد. با استفاده از فرمول کوکران، حجم نمونه آماری ۲۵۰ نفر تخمین زده شد. ابزار اصلی مورد استفاده جهت جمع‌آوری اطلاعات، پرسش‌نامه بوده است که پایایی آن به وسیله ضریب آلفای کرونباخ ۰/۹۲ به دست آمد. در این پژوهش، از تحلیل‌های توصیفی و استنباطی در قالب نرم‌افزار SPSS 22 جهت تجزیه و تحلیل داده‌ها استفاده شد. در بخش توصیفی، متغیرهای پژوهش با میانگین و انحراف معیار و در بخش استنباطی، آزمون‌های کلموگروف - اسمیرنوف و همبستگی آورده شده است. یافته‌ها نشان می‌دهد که بین وقف و مشارکت‌های مردمی با توسعه شهرگراش، رابطه معنی‌دار وجود دارد. همچنین نتایج نشان داد بین وقف و مشارکت‌های مردمی با ابعاد توسعه شهر گراش شامل آموزش، بهداشت - درمان و فرهنگی - مذهبی رابطه معناداری وجود دارد.

واژه‌های کلیدی: توسعه شهری؛ گراش؛ مشارکت مردمی؛ وقف.

۱. کارشناس ارشد جغرافیا و برنامه‌ریزی شهری، دانشگاه پیام نور، بوشهر، ایران.

mehrabia9999@gmail.com

۲. استادیار بخش تحقیقات اقتصادی، اجتماعی و ترویج کشاورزی، مرکز تحقیقات، آموزش کشاورزی و منابع

Gh.amininejad@gmail.com

طبیعی، بوشهر. ایران (نویسنده مسؤول).

مقدمه و بیان مسأله

با رشد سریع شهرگرایی در چند دهه‌ی اخیر در جوامع در حال توسعه، اغلب شهرهای این جوامع، دچار مشکلات عمده‌ای از جمله افزایش ناهنجاری اجتماعی، کمبود مسکن و خدمات اصلی شهری، اسکان غیررسمی و تخریب محیط‌زیست شده‌اند (ایمانی جاجرمی و همکاران، ۱۳۸۱). تجربه‌ی کشورهای مختلف جهان در طرح‌های توسعه، شهری نشان می‌دهد موفقیت طرح‌ها در بسیاری موارد از قدرت دولت خارج است و در گرو مشارکت مردم و نهادهای محلی هستند و تنها با ترغیب مردم و استفاده از مشاوره‌ی عمومی می‌توان به موفقیت‌های مطلوبی دست یافت (رجبی، ۱۳۹۰: ۱۱۳). جلب مشارکت شهروندان در اداره‌ی شهر، از نظر اجتماعی باعث افزایش همکاری‌های اجتماعی می‌شود که پایه‌های جامعه‌ی مدنی را تقویت می‌کند. از طرف دیگر، عدم مشارکت شهروندان در اداره‌ی امور شهر نیز بازتاب منفی هم برای مدیریت شهری و هم برای ساکنین شهر به وجود خواهد آورد که از آن جمله می‌توان به افزایش محدودیت‌ها و مشکلات مدیریت شهری به دلیل افزایش هزینه‌ها و صرف انرژی زیاد و کاهش حلقه‌ی عاطفی شهروندان به محل زندگی خود اشاره کرد (هاشمیان و همکاران، ۱۳۹۰: ۲).

یکی از مهم‌ترین مؤلفه‌های فرهنگ و تمدن ایرانی اسلامی، پدیده‌ی وقف است. وقف به عنوان یکی از مؤثرترین راه‌های همیاری در طول تاریخ همواره پشتوانه‌ی اقتصادی اهداف متعالی انسانی در جوامع بشری بوده است، یکی از منابع مهم گسترش رفاه اجتماعی و رفع فقر محسوب می‌شده است که علاوه بر آثار مذهبی، فرهنگی، آموزشی، اقتصادی نقش مهمی در گسترش عدالت اجتماعی داشته است (جمعه‌پور و همکاران، ۱۳۹۸: ۱۵۷-۱۷۸). پروفیسور اکارت اهلرز^۳ در بررسی خود تحت عنوان "موقوفات دینی شهر شرق اسلامی" بیان می‌دارد که نهاد وقف برای جغرافیای اجتماعی و فرهنگی و اقتصادی شرق اسلامی و به ویژه شهرهای آن از سه جنبه‌ی تکوینی- مکانی، اجتماعی- اقتصادی و سیاسی مهم است؛ سپس به خصلت شهرآفرینی وقف در شهرهای قاهره، استانبول، حلب، اصفهان، شمال مراکش، یزد، بیت المقدس، ملایر و تفت، اشاره می‌کند.

کارکرد فرهنگی، یکی از مهم‌ترین اهداف وقف است زیرا وقف می‌تواند زمینه‌ساز برخی از تحولات و منشاء گسترش و توسعه‌ی بسیاری از نهادهای فرهنگی و توسعه و تحول شهر باشد. به لحاظ تاریخی، وقف وسیله‌ای برای هدایت موثر منافع و خدماتی است که حیات متمدن بر آن بنا شده است. امروزه وقف، ابزاری کارساز برای رفع مشکلات سنگینی است که به ضرورت منافع

^۳ Ekhart ehlers

تمدنی در ملل پیشرفته بروز یافته است. به ویژه در شرایطی که عوامل حکومتی به دلیل ناتوانی مالی و تشکیلاتی در سایه اقتصاد آزاد و نبود قدرت لازم اقتصادی برای ورود به منافع عمومی، کفایت و کارآمدی لازم را نداشته باشد، همچنین ابزاری چون وقف می‌تواند بودجه برخی از طرح‌ها و تأسیسات عمومی که دولت در هزینه‌ها یا اتمام آن ناتوان بوده است را تأمین نماید. این خدمات می‌تواند در ازای بهره‌مندی متقابل وقف از مزایایی ارائه شود که در جهت پیشبرد و نگهداری از آن مؤثر باشد.

بررسی نقش وقف و مشارکت‌های مردمی در شهر گراش و به دست‌آوردن اطلاعات دقیق از چگونگی این امر، در بخش‌های آموزشی، بهداشتی - درمانی و فرهنگی - مذهبی جهت رسیدن به اهداف مورد نظر در این شهر، امری ضروری و لازم به نظر می‌رسد.

پیشینه پژوهش

جدول شماره یک- تحقیقات داخلی و خارجی

نویسندگان	سال	موضوع	نتیجه
یزدان پناه	۱۳۸۲	عوامل مؤثر بر مشارکت اجتماعی	دسترسی به امکانات و فرصت‌های آموزشی، ارزش-ها در زندگی و میزان آگاهی افراد از مشارکت و ارزیابی از موانع موجود در جامعه و ... بر مشارکت اجتماعی افراد و میزان آن اثرگذار است.
شکوئی و حسینی	۱۳۸۳	ساز و کارهای مشارکت شهروندان در تهیه طرح‌های توسعه شهری	برنامه‌ریزی در سطح واحد همسایگی، مناسب‌تر از سایر روش‌ها است.
ربانی و همکاران	۱۳۸۸	رابطه ابعاد مادی و غیرمادی رفاه اجتماعی با مشارکت شهروندان در امور شهری	هر چه اعتماد نهادی و رضایتمندی اجتماعی شهروندان در سطح بالایی باشد، مشارکت آنان در امور شهر بیشتر خواهد بود.
زیاری و همکاران	۱۳۸۸	بررسی مشارکت شهروندی و نقش آن در مدیریت شهری شهرهای کوچک (نمونه موردی: شهرهای گلهدار، ورزنه و هیدج)	مشارکت شهروندان در بُعد ذهنی بالا است اما در بُعد عینی در سطح پایینی قرار دارد.
پوراحمد و همکاران	۱۳۹۲	بررسی نقش وقف در توسعه و ساماندهی فضایی شهرها (مطالعه موردی: شهر لالجین)	وقفی بودن شهر لالجین و اراضی آن علاوه بر این‌که در توسعه آن نقش مثبتی نداشته است، آثار منفی گوناگونی از جنبه‌های اقتصادی، اجتماعی، فرهنگی و کالبدی در برداشته است.

حیدرآباد و حقیقتیان	۱۳۹۳	بررسی رابطه‌ی ابعاد سرمایه‌ اجتماعی و دیدگاه شهروندان نسبت به توسعه‌ی شهری (نمونه‌ی مورد مطالعه: شهر کرمانشاه)	به این نتیجه دست یافتند که بین تمامی متغیرهای مستقل تحقیق با متغیر وابسته رابطه‌ی مثبت و معناداری وجود دارد.
خواجه شاهکویی و همکاران	۱۳۹۴	ارزیابی مشارکت شهروندان در طرح‌ها و پروژه‌های توسعه‌ای و عمران‌ی شهر مینودشت	میزان مشارکت با میزان درآمد و سطح تحصیلات رابطه‌ی معناداری نداشته است و اساساً مشارکت مقوله‌ای درونی و خودجوش است.
جمعه پور و همکاران	۱۳۹۸	نقش و کارکرد وقف در مدیریت و توسعه‌ی فرهنگی شهر (مطالعه‌ی موردی: منطقه ۱۲ تهران)	نیات واقفین در جهت نیازهای روز منطقه‌ی شهری هدایت شود، می‌تواند وقف‌های جدیدی توسط نیکوکاران انجام شود.

چارچوب نظری

طی چند دهه‌ی اخیر، به ویژه از ۱۹۹۰ میلادی تاکنون پارادایم و سرمشق جدیدی از مدیریت شهری مورد توجه فزاینده‌ی سازمان‌های بین‌المللی، حکومت‌های محلی (شهرداری‌ها) مقامات محلی (شوراهای شهر) و شهروندان قرار گرفته است که در این پارادایم، نقش و کارکردهای شهری جدیدتری برای دخالت دادن نظام مدیریت شهری (شهرداری‌ها و شوراهای شهر) و شهروندان در «برنامه‌ریزی»، «سیاست‌گذاری»، «نظارت و هدایت» درست و منطقی زندگی شهری در نظر گرفته شده است. به‌طورکلی، مدیریت شهری مبتنی بر دو پروژه‌ی اصلی می‌باشد که عبارت‌اند از:

۱- پروژه‌ی توسعه‌ی شهری ۲- پروژه‌ی مشارکت شهری.

مشارکت یعنی مردم به‌طور مستقیم در فرآیند تهیه‌ی طرح حضور دارند و علاوه بر تأثیرگذاری بر فرآیند، می‌توانند آن را کنترل کنند (سانوف، ۲۰۰۸). مشارکت را می‌توان تلاش سازمان‌یافته‌ای دانست که افراد جامعه به صورت آگاهانه، داوطلبانه و جمعی با در نظر داشتن هدف‌های معین و مشخص که منجر به سهیم شدن در منابع قدرت می‌شود، در آن شرکت می‌کنند (غفاری و ازکیا، ۱۳۸۰: ۱۸۸).

کم‌توجهی به مردم در برنامه‌های توسعه‌ای که به شکست منجر شده است، موجب شد تا مفهوم مشارکت به عنوان جزء اصلی توسعه، مورد اهمیت قرار گیرد و تمامی ابعاد سیاسی،

اجتماعی، فرهنگی و اقتصادی مردم را مورد توجه قرار دهد و به بالندگی و شخصیت انسان پیش از سایر مسائل دقت کند (طالب، ۱۳۷۲: ۱۰۷).

با درگیر شدن مردم در تعیین سرنوشت خویش که به وسیله مشارکت آن‌ها در طرح‌ها شکل خواهد گرفت، پروژه‌ها و برنامه‌های توسعه نیز به شکل مورد نظر، راه پیشرفت و اجرا را خواهد پیمود که در اجرای طرح‌ها و پروژه‌ها به نتایج زیر خواهیم رسید:

کاهش زمان اجرای طرح‌ها و پروژه‌ها - کاهش هزینه طرح‌ها و پروژه‌ها - بهره‌برداری بهینه از طرح‌ها و پروژه‌ها - حفاظت و نگهداری بهتر از طرح‌ها و پروژه‌ها - افزایش میزان آگاهی مردم (استعلاجی، ۱۳۸۱: ۳۶).

در مشارکت انفعالی، مردم آگاهی ندارند و مدیران بدون توجه به نظرات آن‌ها برنامه‌ها را اجرا می‌کنند. در مشارکت در دادن اطلاعات، مردم فقط اطلاعات می‌دهند و تأثیری در تصمیم‌گیری ندارند. در مشارکت از طریق مشورت، مردم مشاوره می‌دهند، اما تصمیم‌گیری نهایی به عهده مدیران است. در مشارکت برای انگیزه‌های مادی، مردم در ازای کار، پول دریافت می‌کنند اما در فرایند تصمیم‌گیری دخالت ندارند. در مشارکت کارکردی، مردم در گروه‌ها با اهداف مشخص مشارکت می‌کنند. در مشارکت تعاملی، مردم در تجزیه و تحلیل و اجرای طرح‌ها مشارکت فعال دارند.

وقف به معنای نگه داشتن دائمی اصل مال و بهره‌برداری از منافع آن در جهت امور خیریه است (میر احمدی، ۱۳۷۱: ۲۹). مشارکت مردم در امور خیریه و به خصوص وقف را می‌توان به نوعی، کارآفرینی اجتماعی نامید. خمیرمایه این کارآفرینی اجتماعی، اقدام داوطلبانه و نوآورانه با تلفیقی از خیرخواهی است. این نوع از کارآفرینان، با انگیزه‌های نوع دوستانه و نیکوکارانه در راستای خدمت به دیگران، نوعی رضایت درونی حاصل می‌کنند و از حل مشکلات مردم و مشارکت در خدمت به هم‌نوعان، احساس شور و شغف می‌نمایند (الورد^۵، ۲۰۰۴).

سنت وقف از ارزش‌های جهان بینی دینی و مذهبی است که نقش بسیار مؤثری در شکل‌گیری ساخت فضایی شهرهای دوره اسلامی، به خصوص شهرهای ایران داشته است. با نگاهی گذرا به سیما و بافت کالبدی شهرهای ایران بسیاری از عناصر و اجزای شهری را که نقش عمده-ای در عملکرد و حیات زندگی شهری دارند، می‌توان مشاهده نمود که عنصر وقف در آن‌ها نقش مهمی داشته است. بسیاری از تأسیسات زیربنایی و روبنایی در مجتمع‌های زیستی بدون این که

^۵ Alvord

حکومت‌ها وظیفه‌ای در ایجاد آن‌ها احساس کنند، توسط مردم ساخته می‌شدند (شهابی، ۱۳۸۳: ۱۴۰).

نظام وقف نه تنها علت ساخت و ایجاد بسیاری از فضاها و عناصر با ارزش شهرها بوده است، بلکه رابطه و پیوند معنوی و نزدیک موقوفات با امور دینی و مذهبی، سبب ماندگاری و پایداری فضاها و شهرهای موقوفه در طی زمان شده است. اصول و ویژگی‌های نظام وقف به گونه‌ای است که بسیاری از این فضاها و عناصر از طریق رقبات درآمد زایی که بر آن‌ها وقف شده‌اند، محافظت و مرمت شده است و در نهایت آبادان و معمور بر جای، استوار باقی مانده‌اند. همچنین ماهیت ابدی، دائمی و غیر قابل فروش و انتقال بودن موقوفات و صرف منافع آن‌ها در راه مقاصد خیر و برای کارکردها و مصالح جامعه مسلمان، موجب شده است که تعداد زیادی از آن‌ها در برابر حوادث و ناملایمات تاریخ مقاومت کنند و خود را به زمان حال برسانند. در طول تاریخ، تعداد زیادی از موقوفات یا رقبات، به خصوص املاک غیر منقول چون مساجد، حوزه‌های علمیه، حمام‌های عمومی و بازارها که کم و بیش دارای ساختار دیرپایی هستند، پایدارتر از سایر عناصر شهری باقی مانده‌اند (کلانتری و همکاران، ۱۳۸۹: ۵).

در ساخت مورفولوژیک شهرهای اسلامی عوامل زیر دخالت داشته‌اند: ۱. عوامل اقتصادی ۲. عوامل دولتی و نظامی ۳. عوامل بهداشتی ۴. عوامل ارتباطی ۵. عوامل اقلیمی ۶. عوامل مذهبی ۷. وقف عام (شکویی، ۱۳۷۳: ۳۸).

یکی از عوامل و عناصر فرهنگ اسلامی که برخاسته از اعتقادات دینی مسلمین می‌باشد به اعتقاد آندره ریمون^۶ تأثیر با اهمیتی بر به وجود آمدن آثار معماری و شهرسازی در سرزمین‌های غرب اسلامی داشته است، سنت وقف می‌باشد. یکی از مشخصات اساسی شهرهای عربی در دوره‌های جدید، نقش مهمی است که دو نهاد اختصاصی اسلامی، وقف و نهاد قضایی که توسط قاضی اداره می‌شد، ایفا می‌کردند. آندره ریمون معتقد است از نهادهای شاخص اسلامی یعنی وقف یک موضوع قابل توجه در شکل دادن به سازمان فضایی شهر است. وقف که براساس نیتی زاهدانه برای تخصیص سرمایه‌های مردمی جهت هدف‌های مذهبی، خیریه یا کارهای اجتماعی است، سرمایه‌ای است دائمی، غیر قابل خرید و فروش که فقط جهت انجام کارهای نیک از آن‌ها استفاده می‌شود (ریمون، ۱۳۷۰: ۳۱-۳۲).

اهمیت آثار وقفی در ساختار فضایی- کالبدی شهرهای کهن اسلامی به گونه‌ای است که می‌توان توسعه و گسترش این شهرها در دوره‌های مختلف تاریخی را با موقوفات آن مرتبط دانست.

^۶ Andre Raymond

همچنین می‌توان گفت شرایط اقتصادی- اجتماعی هر عصر، نقش مهمی در میزان موقوفات داشته است و در واقع موقوفات هر عصر با ثروت آن دوره مربوط بوده است. به عنوان مثال شهر تاریخی اصفهان که در عصر امپراطوری قدرتمند سلاجقه و صفویه پایتخت بوده است در این دوران دارای بیشترین آثار وقفی بوده است (شفقی، ۱۳۷۶: ۳۳).

در بعد اجتماعی، وقف مانند چتری بزرگ، سایه خود را بر سر تمام نیازمندان و محرومان می‌گستراند و جامعه را از فقر که عامل بسیاری از مفاسد اجتماعی، اخلاقی نجات می‌دهد و امکان همزیستی مسالمت آمیز را که زمینه ساز پیشرفت و تعالی جامعه خواهد شد، فراهم می‌کند. بسیاری از خدمات اجتماعی در گذشته از طریق موقوفات ارائه می‌شد؛ کاروانسراها، دارالایتم و ... اماکنی بودند که به شدت مورد نیاز جامعه سنتی بود و واقفان با عنایت به این دسته از نیازهای اجتماعی اقدام به عمل وقف می‌کردند. حمایت از گروه‌های اجتماعی مانند مسافران، فقرا، کمک به ازدواج افراد بی بضاعت، ایجاد مراکز بهداشتی و درمانی از مهم‌ترین کارکردهای اجتماعی وقف در جامعه است (بزرگی، ۱۳۷۹: ۱۱۲).

در جهان امروز مشارکت گسترده مردم در تمامی فعالیت‌های سیاسی، اجتماعی، فرهنگی و اقتصادی یکی از ملزومات دستیابی به توسعه پایدار به شمار می‌رود (رحیمی و یزدخواستی، ۱۳۹۱: ۳۲۱)؛ به این معنا که داشتن برنامه مناسب و منابع کافی اگر چه از نیازهای رسیدن به توسعه پایدار است، همه آن‌ها بدون وجود یک عزم قوی و مشارکت فراگیر آحاد جامعه در پیشبرد برنامه‌های توسعه، توفیق آن جامعه را در نیل به اهداف طراحی شده، با چالش‌های جدی مواجه می‌سازد. بنابراین، مشارکت از مباحث اساسی توسعه است که زمینه رشد و تعالی آن از فرهنگ هر اجتماع برمی‌خیزد (صحرانورد و اسدی، ۱۳۹۱: ۶۴۱).

تحلیل وضعیت وقف در شهر گراش

۸۰ درصد ابنیه شهرستان گراش در بخش آموزشی، اداری، فرهنگی، مساجد، حسینیه‌ها و حوزه‌های علمیه و دانشگاه‌ها توسط واقفین و خیرین ایجاد شده است که از این منظر، شهرستان گراش موجب مباهات استان فارس است. آب‌انبارهای گراش و جنوب استان فارس از اعمال خیر این مردم و بازمانده از زمان‌های دور و به معنای ریشه‌دار بودن وقف است. تا به حال در سامانه جامع موقوفات کشور، ۲۷۸ موقوفه در شهرستان گراش، با تمام رقبات آن ثبت شده است، اما ظرفیت این شهرستان، خیرین و معتمدین گراش برای ایجاد موقوفات بیش از آمار موجود است. گراشی‌ها ۱۲۵ شهید در هشت سال دفاع مقدس تقدیم انقلاب کرده‌اند و این ماندگارترین احسان مردم گراش است (خبرگزاری دانشجویان ایران، ۱۳۹۰).

مساجد به عنوان محل عبادت در بین مسلمانان از اهمیت و احترام ویژه‌ای برخوردار است. در گراش نیز این ویژگی به گونه‌ای حفظ شده است که هرگاه مسجدی در طول تاریخ فرسوده یا تخریب می‌شد، مردم همت می‌کردند و در تعمیر و یا تجدید بنای آن می‌کوشیدند. این توضیح لازم است که در گذشته، مساجد به نام بانی خیر و یا محلی که در آن واقع شده بود، نامگذاری می‌شد. ولی اخیراً به نام پیامبر(ص)، اهل بیت(ع) و یا صحابه نام‌گذاری می‌گردند. در حال حاضر طبق آمار ارائه شده از سوی اداره تبلیغات اسلامی شهرستان گراش، ۴۴ مسجد در شهر گراش وجود دارد که توسط مردم ساخته شده است. از دیگر بناهای ساخته شده توسط خیرین، حسینیه‌ها می‌باشد. برخی از حسینیه‌های قدیمی گراش مانند (خانه پورکریمی، خانه کربلایی علی نقی، خانه حاجی فرامرز) بنا به نذر بانیان در منازل آن‌ها پایه‌گذاری گردیده است و در سال‌های بعد به یک حسینیه تمام عیار تبدیل شده است. در حال حاضر در گراش ۱۵ حسینیه وجود دارد که بیشتر آن‌ها فعال هستند و در آن‌ها به صورت مداوم مراسم برگزار می‌گردد. بزرگ‌ترین، زیباترین و مجلل‌ترین حسینیه گراش، حسینیه اعظم نام دارد که در دوره معاصر ساخته شده است.

سابقه دیرینه تجارت و مبادله کالا در کاروانسراهای گراش که به محل باراندازی کاروان‌های تجارتهی به سمت لامرد و بوشهر شده بود، در پایان دهه بیست خورشیدی، الله قلی خان مقتدری را به فکر متمرکز نمودن تجارت در گراش انداخت. وی که سمت دهداری گراش را به عهده داشت، سعی کرد واحدهای تجاری و مغازه‌های پراکنده در سطح گراش را در محل کاروانسرای موقوفه دهباشی در مرکز شهر مستقر نماید و آنجا را به صورت بازارچه‌ای در آورد. آبیاری بیشتر نخلستان‌ها و برخی از مزارع گراش، از طریق سیستم منظم تقسیم‌بندی رودخانه‌های فصلی صورت می‌گرفت. این سیستم تاکنون نیز پا برجاست، به حاج اسد الله دهباشی بانی چند آب انبار، حسینیه، مدرسه، حمام و ... در گراش و یک سد، کاروانسرا و آب انبار در حوالی قطب آباد جهرم در دوره قاجاریه منسوب است. آب انبار به عنوان مخزنی برای ذخیره آب، بیشترین رویکرد مردمی را به دنبال داشت و به همین دلیل آب انبارهایی در شکل و اندازه مختلف در منطقه گراش ساخته شده است که تعداد آن‌ها به ۴۸۲ مورد می‌رسد (صلاحی، ۱۳۹۵).

امروز باید با همکاری نیک‌اندیشان از ظرفیت‌های موجود استفاده کرد و وقف را جهت‌دهی اصلی بخشیم. در استان فارس ۷۰۰ نقطه فاقد مسجد وجود دارد، باید از واقفان و خیرین شهرستان گراش در خصوص مسجدهای در سایر نقاط استان دعوت کرد. اگر خیرات و مبرات این شهرستان ساماندهی شود و جهت‌دهی آن به سمت وقف صورت پذیرد، این مهم می‌تواند به عنوان صدقه جاریه تا ابد باقی بماند.

جدول شماره دو- وقف و مشارکت مردمی در بخش آموزش در توسعه فضاهای شهری گراش

ردیف	موارد خیریه	متراژ (متر مربع)	سال	ردیف	موارد خیریه	متراژ (متر مربع)	سال	ردیف	موارد خیریه	متراژ (متر مربع)	سال
۱	خانه معلم	۲۰۰	۱۳۸۰	۱۴	دبیرستان ام البنین (س)	۱۷۵۰	۱۳۷۸	۲۷	دبستان احمدی	۲۵۲۹	۱۳۶۳
۲	بیست دستگاه مسکونی فرهنگیان	۴۰۰۰	۱۳۷۲	۱۵	دبیرستان امام محمد باقر (ع)		۱۳۶۴	۲۸	دبستان فرامرزی	۴۴۵۰	۱۳۶۰
۳	خانه معلم بانو آشفته	۴۶۰	۱۳۸۴	۱۶	دبیرستان کامروا	۵۰۰۰	۱۳۷۰	۲۹	دبستان ابدی	۲۴۱۵	۱۳۳۹
۴	کانون حضرت معصومه (س)	۷۹۴۴	۱۳۸۰	۱۷	هنرستان شهید منفرد	۵۰۰۰	۱۳۷۴	۳۰	دبستان آشفته	۱۳۶۰	۱۳۷۲
۵	دبستان عظیمی	۱۲۵۰	۱۳۹۶	۱۸	دبیرستان عالیان	۲۴۷۱	۱۳۶۹	۳۱	دبستان حسنی	۳۵۰۰	۱۳۶۰
۶	دبیرستان سیدالشهدا (ع)	۴۶۵۰	۱۳۶۱	۱۹	دبستان عالمی	۲۸۸۰	۱۳۶۸	۳۲	دبستان اکبری	۱۵۷۵	۱۳۵۸
۷	دبیرستان دوم محبی	۳۸۵۰	۱۳۹۳	۲۰	دبستان مهر سلیمی	۱۱۰۰	۱۳۹۲	۳۳	دبستان قمری	۱۸۲۰	۱۳۹۵
۸	دبیرستان نرجس خاتون (س)	۳۰۲۱	۱۳۷۸	۲۱	دبستان پیام آوران	۳۴۰۰	۱۳۷۲	۳۴	دبستان پاکزاد	۷۵۰۰	۱۳۶۳
۹	هنرستان امام حسین (ع)	۴۵۰۰	۱۳۷۸	۲۲	دبستان ابدی	۲۴۱۵	۱۳۳۹	۳۵	دبستان شادرام	۳۴۷۹	۱۳۹۷
۱۰	دبیرستان فاطمه زهرا (س)	۱۵۰۰	۱۳۷۵	۲۳	دبستان حضرت زینب (س)	۳۰۰۰	۱۳۷۸	۳۶	دبستان امام جعفر صادق (ع)	۱۵۰۰	۱۳۹۹
۱۱	دبیرستان سعادت	۱۱۸۵۷	۱۳۵۷	۲۴	دبستان رهنورد	۳۲۳۸	۱۳۶۳	۳۷	دبستان کریمیان	۴۳۳۷	۱۳۶۸

۱۲	دبیرستان شاهد	۱۲۳۴	۱۳۷۲	۲۵	دبستان رامیارپور	۳۰۰۰	۱۳۷۸	۳۸	دبستان شوری	۳۰۰۰	۱۳۹۷
۱۳	دبیرستان امام حسن (عسکری(ع)	۲۳۰۰	۱۳۷۲	۲۶	دبستان زینبیه(س)	۴۰۰۰	۱۳۸۹	۳۹	دبستان وارث انصاری	۳۲۵۰	۱۳۹۲

منبع: آموزش و پرورش شهرستان گراش

جدول شماره سه - وقف و مشارکت مردمی در بخش بهداشت در توسعه فضاهای شهری گراش

ردیف	موارد خیریه	متراژ (متر مربع)	سال
۱	بیمارستان	۱۵۰۰۰۰	۱۳۶۸
۲	دانشکده علوم پزشکی	۱۷۰۰۰۰۰	۱۳۶۹
۳	درمانگاه علی بن ابیطالب(ع)	۵۹۴۳	۱۳۸۵
۴	درمانگاه محمد رسول الله(ص)	۲۲۷۰	۱۳۷۶
۵	درمانگاه سعادت	۱۱۰۰	۱۳۹۶
۶	درمانگاه حضرت ابوالفضل(ع)	۲۰۰۰	۱۴۰۰

منبع: دانشکده علوم پزشکی شهرستان گراش

اهداف پژوهش

اهداف پژوهش عبارتند از

- بررسی رابطه وقف و مشارکت‌های مردمی در توسعه شهر گراش
- تعیین رابطه بین وقف و مشارکت‌های مردمی بر توسعه آموزشی شهر گراش
- تعیین رابطه بین وقف و مشارکت‌های مردمی بر توسعه بهداشت و درمان شهر گراش
- تعیین رابطه بین وقف و مشارکت‌های مردمی بر توسعه فرهنگی و مذهبی شهر گراش

فرضیه‌های پژوهش عبارتند از:

- بین وقف و مشارکت‌های مردمی و توسعه شهر گراش رابطه معنی‌دار وجود دارد.
- بین وقف و مشارکت‌های مردمی و توسعه آموزشی شهر گراش رابطه معنی‌دار وجود دارد.
- بین وقف و مشارکت‌های مردمی و توسعه بهداشت - درمان شهر گراش رابطه معنی‌دار وجود دارد.

- بین وقف و مشارکت‌های مردمی و توسعه فرهنگی - مذهبی شهر گراش رابطه معنی‌دار وجود دارد.

روش پژوهش

روش پژوهش حاضر، از نوع همبستگی است و از لحاظ هدف پژوهش، کاربردی می‌باشد. جامعه آماری این پژوهش شامل کلیه سرپرستان خانوار شهر گراش است که بر اساس آمار مرکز ایران در سال ۱۳۹۵ این تعداد ۷۱۱ نفر می‌باشد. ابزار اصلی پژوهش، پرسش‌نامه می‌باشد. پرسش‌نامه‌ها بین سرپرستان خانوار توزیع و جمع‌آوری گردید. پس از جمع‌آوری پرسش‌نامه‌ها، با استفاده از آلفای کرونباخ، ضریب پایایی اولیه متغیرها مقدار ۰/۹۰ به دست آمد. از آمار توصیفی، برای نمایش اطلاعات جمعیت‌شناختی استفاده شد. برای بررسی روابط ساده بین متغیرهای پژوهش، نرم‌افزار SPSS بکار گرفته شده است. جهت تحلیل استنباطی متغیرها نیز از ضریب همبستگی پیرسون استفاده شده است.

یافته‌های پژوهش

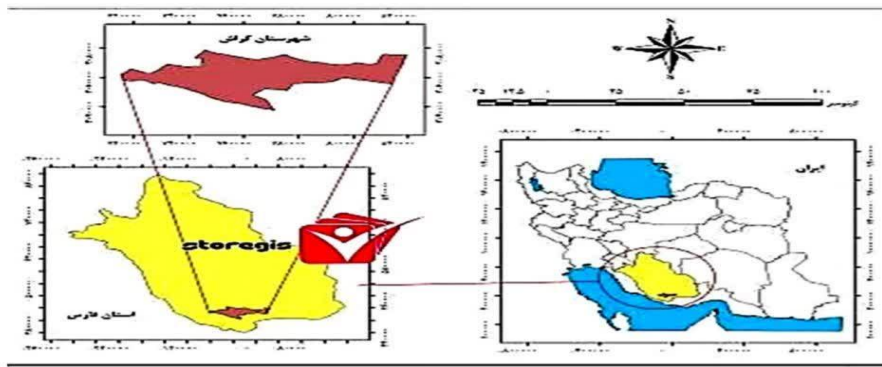
جدول شماره چهار: آماره‌های توصیفی متغیرهای تحقیق

متغیر	تعداد	میانگین	انحراف معیار
وقف	۲۵۰	۴/۶۸	۰/۷۲۶
مشارکت‌های مردمی	۲۵۰	۳/۸۰	۰/۵۶۴
توسعه آموزش	۲۵۰	۳/۹۱	۰/۶۵۲
توسعه بهداشت و درمان	۲۵۰	۳/۶۰	۰/۷۹۵
توسعه فرهنگی و مذهبی	۲۵۰	۴/۵۸	۰/۸۵۲

جدول فوق نشان می‌دهد که میانگین نمرات وقف و مشارکت‌های مردمی و توسعه (آموزشی، بهداشت و درمان و فرهنگی و مذهبی) بالاتر از حد متوسط (نمره ۳) است که به این معناست که در شهر گراش، وقف و مشارکت‌های مردمی و توسعه (آموزشی، بهداشت و درمان و فرهنگی و مذهبی) در وضعیت مناسبی قرار دارد. در این میان، وقف دارای بالاترین میانگین (۴/۶۸) می‌باشد.

موقعیت جغرافیایی

شهرستان گراش با مرکزیت شهر گراش با وسعت ۱۸۱۵ کیلومتر مربع ۱/۵ درصد کل مساحت خاکی استان فارس را به خود اختصاص داده است. این شهرستان در محدوده‌ی جغرافیایی حداقل ۵۳ درجه و ۷ دقیقه و حداکثر ۵۴ درجه و ۱۳ دقیقه طول شرقی و حداقل ۲۷ درجه و ۲۶ دقیقه و حداکثر ۲۷ درجه و ۴۸ دقیقه عرض شمالی قرار گرفته است و از شمال به شهرستان‌های اوز و خنج و از جنوب به شهرستان‌های لارستان و لامرد و از شرق به شهرستان لارستان و از غرب به شهرستان لامرد محدود می‌شود (اطلس اراضی کشاورزی شهرستان گراش ۱۳۹۹:۱۳). جمعیت شهرستان، بر اساس سرشماری سال ۱۳۹۵ برابر با ۵۳۹۰۷ نفر که ۳۹۵۶۳ نفر از آن در شهر گراش ساکن هستند (سالنامه‌ی آماری استان فارس، ۱۴۰۰:۲۲۵).

نقشه شماره یک- منطقه مورد مطالعه

توصیف نتایج بر اساس اطلاعات جمعیت‌شناختی

از نظر میزان تحصیلات، آزمودنی‌های مورد بررسی، بیشترین تعداد مربوط به دارنده‌های لیسانس بود که ۱۰۹ نفر (۴۳/۶ درصد) می‌باشند. از نظر سنی بیشترین فراوانی مربوط به رده‌ی سنی بین ۴۱ تا ۵۰ سال تشکیل دادند (۱۰۷ نفر و ۴۲/۸ درصد). از نظر سابقه‌ی کاری بیشترین تعداد یعنی

۱۱۱ نفر و ۴۴/۴ درصد بین ۱۱ تا ۱۵ سال سابقه خدمت و در نهایت بیشترین افراد (۷۷ نفر) بالای ۲۰ سال (۳۰/۸) در شهر گراش سکونت داشتند.

جدول شماره پنج - نتایج ضریب همبستگی پیرسون

همبستگی پیرسون		متغیرها
Sig	r	
۰/۰۰۰	۰/۶۹۲	وقف
		مشارکت مردمی
۰/۰۰۰	۰/۵۷۹	توسعه

*همبستگی در سطح معناداری ۰/۰۱ (دو دامنه) معنادار است. * N=۲۵۰

نتایج جدول ۵، حاکی از این است که سطح معناداری مربوط به ضریب همبستگی پیرسون جهت بررسی فرض H_0 برای فرضیه اصلی مطرح شده است، برابر ۰/۰۰ می‌باشد که از ۰/۰۱ کوچک‌تر است ($sig < 0.01$)؛ بنابراین در سطح اطمینان ۹۹ درصد، فرض صفر آماری رد شده است و فرض مقابل (H_1) تأکید می‌گردد. در نتیجه می‌توان گفت " بین وقف و مشارکت‌های مردمی و توسعه شهر گراش رابطه وجود دارد". همچنین میزان ضریب همبستگی مشاهده شده در جدول (۰/۶۹۲)، بیانگر این است که همبستگی بین دو متغیر وقف و توسعه و همچنین بین مشارکت مردمی و توسعه شهری مثبت می‌باشد؛ بنابراین به نسبت ضریب همبستگی، هرچه میزان وقف و مشارکت مردمی تغییر یابد (افزایش یا کاهش یابد)، توسعه شهری نیز تغییر می‌کند.

بحث و نتیجه‌گیری

طبق یافته‌های به دست آمده در این پژوهش، بین وقف و مشارکت‌های مردمی با ابعاد توسعه شهر گراش شامل آموزش، بهداشت - درمان و فرهنگی - مذهبی رابطه معناداری وجود دارد. نتایج پژوهش نشان می‌دهد که بین وقف و مشارکت‌های مردمی و توسعه شهر گراش رابطه معنی‌دار وجود دارد که با نتایج پژوهش میراحمدی (۱۴۰۲)، گنجی و همکاران (۱۳۹۴) و بیومی غانم (۱۳۸۶) همسو می‌باشد. در تبیین این فرضیه می‌توان گفت، مشارکت یکی از عناصر مهم توسعه شهری به شمار می‌رود و مدیران و برنامه‌ریزان توانمند شهری، همواره سعی می‌کنند تا با جلب مشارکت مردمی به اهداف خود در زمینه اجرای طرح‌ها و برنامه‌ها به بهترین نحو، نائل آیند. توسعه مشارکت مردمی از طریق وقف، ارتباط تنگاتنگی با موضوع موقوفات و موارد مصرف وقف دارد؛ در ادبیات فقهی، مشارکت مردم در حکمرانی همچون تولی امر وقف دانسته

می‌شود، همان‌طور که موقوف علیهم در بهره‌برداری از موقوفه به‌صورت یکسان برخوردار از حق دانسته می‌شوند و در نتیجه، متولی وقف ناگزیر از در نظر گرفتن منافع مشترک آنان است، در امر حکمرانی نیز مردم برخوردار از منافع مشترک دانسته می‌شوند و از حق مشارکت در امر حکمرانی برخوردار می‌شوند. حکمران در این ادبیات همچون متولی وقف بر افرادی حکمرانی می‌کند که در امر حکمرانی شراکت دارند. شراکت آنان در حکمرانی، لاجرم حق مشارکت آنان را به همراه می‌آورد. به این ترتیب، ظرفیت مفهومی مناسب وقف برای اثبات حق مشارکت مردم در امر حکمرانی و در نتیجه، عبور از حکمرانی غیرمردمی به حکمرانی مردمی آشکار می‌شود.

همچنین، نتایج پژوهش نشان می‌دهد که بین وقف و مشارکت‌های مردمی و توسعه آموزشی شهر گراش رابطه معنی‌دار وجود دارد. نتیجه این پژوهش با نتایج محققانی چون میراحمدی (۱۴۰۲)، گنجی و همکاران (۱۳۹۴) هم‌راستا می‌باشد. در تبیین این فرضیه می‌توان گفت، مسأله احیای فرهنگ وقف برای مصارف علمی و فرهنگی و تربیتی همان‌طور که در قرون اولیه شکوفایی تمدن اسلامی آثار ارزشمندی از خود باقی گذاشته است، باید دوباره جدی گرفته شود و این به مفهوم بازگشت به گذشته نیست، بلکه گامی است به سوی آینده.

از سوی دیگر لزوم تأسیس بنیادهای وقفی هماهنگ با مقتضیات زمان برای امور مرتبط با تربیت دینی نوجوانان و جوانان بیش‌ازپیش محسوس می‌باشد؛ همچنان که ما حدود هفتصد سال مراکز علمی پژوهشی در سطح بسیار عالی مثل مجتمع آموزشی ربع رشیدی داشته‌ایم که کلاً اداره امور آن از محل درآمد موقوفات انجام می‌شد یا نظامیه‌ها و دارالحکمه‌ها و رصدخانه مراغه و... از سوی دیگر نقش حیاتی و مهمی کتب و کتابخانه‌های وقفی در گسترش علم و دانش و تربیت دینی آحاد مردم بی‌بدیل بوده است؛ لذا بر ماست که مجدداً این سنت حسنه را گسترش دهیم و با وقف کتاب به نشر علم کمک نماییم و مجد و عظمت اسلام را زنده نگاه‌داریم، چنانچه مشارکت مردمی در قالب سنت حسنه وقف به طور گسترده در خدمت مریبان و پژوهشگران و نهادهای پژوهشی و تربیتی و در نتیجه توسعه و تولید علم و دانش و تکنولوژی و تربیت انسان‌های فرهیخته و متشرف در سطح جامعه قرار گیرد و به‌عنوان یک بازوی توانا به کمک دولت بشتابد. دیری نخواهد پایید که شاهد پیشرفت و توسعه کشور در تمام زمینه‌های مختلف خواهیم بود. در این راستا شبکه‌سازی‌های اجتماعی و نهادینه نمودن این شبکه‌ها در قالب‌هایی چون انجمن‌های خیرین مدرسه‌ساز، کتابخانه‌ساز، مهارت‌یار و... به‌منظور گسترش فرهنگ وقف و تحقق شعار «همه واقف باشیم» به اشاعه این سنت حسنه و تربیت دینی و علمی دانش‌آموزان کمک زیادی خواهد نمود.

نتایج پژوهش نشان می‌دهد که بین وقف و مشارکت‌های مردمی و توسعه بهداشت - درمان شهر گراش رابطه معنی‌دار وجود دارد. نتیجه این پژوهش با نتایج محققانی چون: گنجی و همکاران (۱۳۹۴) و میراحمدی (۱۴۰۲) هم‌راستا می‌باشد. در تبیین این فرضیه می‌توان گفت: در تمام کشورها یکی از روش‌های ارائه خدمات بهداشتی درمانی، استفاده از مشارکت‌های خیریه است. در نظام بهداشت و درمان ایران نیز مشارکت‌های خیریه سابقه‌ای تاریخی دارد، به طوری که بسیاری از بیمارستان‌های اولیه در ایران به صورت خیریه و موقوفه ساخته شده‌اند.

از طرفی سالمند شدن جمعیت، پیشرفت فناوری‌های پزشکی، افزایش هزینه‌های نیروی انسانی، تکانه‌های اقتصادی ناشی از تورم در حوزه سلامت و برخی سوءمدیریت‌ها، ساختارهای سنتی و افزایش انتظارات جامعه باعث افزایش تقاضا برای خدمات بهداشتی درمانی شده است و توجه مؤسسات خیریه را به این‌گونه خدمات منعطف نموده است. با توجه به اهمیت موضوع سلامت و دسترسی به خدمات سلامت و تأکید برنامه‌های توسعه بر کاهش سهم مردم از هزینه‌های سلامت، بهبود وضعیت عدالت در تأمین مالی نظام سلامت و تأکید بر تأمین منابع مالی پایدار برای بخش سلامت و مشکلات ایجاد شده برای سازمان‌های بیمه‌گر و کاهش توان مالی دولت‌ها در استمرار تأمین مالی بخش بهداشت، درآمدهای وقفی به‌عنوان یک منبع مالی بالقوه می‌تواند در تجهیز مراکز درمانی و کمک به اقشار آسیب‌پذیر در راستای استفاده از خدمات درمانی گران‌قیمت مورد استفاده قرار گیرد و در بالارفتن سطح سلامت در جامعه و کاهش درصد مواجهه خانوار با فقر در اثر هزینه‌های درمانی مؤثر باشد.

نتایج پژوهش نشان می‌دهد که بین وقف و مشارکت‌های مردمی و توسعه فرهنگی - مذهبی شهر گراش رابطه معنی‌دار وجود دارد. این نتایج با یافته‌های میراحمدی (۱۴۰۲)، گنجی و همکاران (۱۳۹۴) هماهنگ و همسو می‌باشد. یکی از جاهایی که می‌تواند در کشور، متکی به فرهنگ غنی اسلامی و فرهنگ وقف به کاهش تصدی‌گری کمک کند، اوقاف و وقفی است که توسط مردم صورت می‌گیرد، توسعه امکانات فرهنگی و اجتماعی و تفریحی حتی با استفاده از ظرفیتی که در وقف وجود دارد، به‌ویژه در مناطق کمتر برخوردار استان و کشور کاری است که از طریق وقف دنبال شده است و بیشتر از این هم می‌تواند دنبال شود، این امر به‌طور مشخص، به کاهش ضریب ناامنی جامعه و کاهش احساس تبعیض و بی‌عدالتی در سطح جامعه منجر می‌شود که تأثیرات خوب فرهنگی و اجتماعی و مذهبی را به دنبال دارد.

جهت بهبود مشارکت مردم و توسعه شهری موارد زیر پیشنهاد می‌شود:

۱- آموزش و پرورش می‌تواند از طریق آموزش زمینه‌های مذهبی مشوق مشارکت در امور خیریه زمینه‌های ذهنی لازم را برای سوق دادن هزینه‌های مصرفی به سمت فعالیت‌های مشارکتی و

وقف ایجاد کند. همچنین در این راستا، مؤسسات مذهبی و مراجع دینی نیز می‌توانند در کنار آموزش و پرورش، با فعالیت‌های خود به افزایش سطح دین‌داری در جامعه و در نتیجه افزایش مشارکت در امور خیریه کمک نمایند.

۲- انتظار می‌رود حمایت‌های قانونی از فعالیت‌های خیریه در حوزه بهداشت و درمان کشور با توجه به اسناد، قوانین و مقررات فعلی کشور مورد بررسی و اصلاح قرار گیرد؛ بنابراین مطالبه‌ی نهادهای فعال در عرصه خیریه از نهادهای قانون‌گذاری و اجرایی برای عملی‌شدن این حمایت‌ها ضروری به نظر می‌رسد.

۳- تقویت و گسترش فرهنگ وقف در راستای تأمین مالی عادلانه، هزینه‌های سلامت و همچنین فرهنگ‌سازی توسط رسانه‌ها در راستای گسترش امور درمانی وقفی می‌تواند مؤثر واقع گردد.

منابع

۱. استعلاجی، علیرضا (۱۳۸۱) «بررسی و تحلیل رویکردها و راهبردهای توسعه روستایی - ناحیه‌ای»، جهاد، دوره ۲۲، شماره ۲۵۲: ۷۶-۸۴.
۲. ایمانی جاجرمی، حسین؛ بیگدلی، مهرناز و سیمین حناچی (۱۳۸۱) مدیریت شهری پایدار- بررسی تجارب مشارکتی شهرداری‌ها و شوراهای اسلامی شهرهای ایران، تهران: سازمان شهرداری‌های کشور.
۳. بزرگی، سید مهدی (۱۳۷۹) «راه‌های ترویج فرهنگ وقف و ایجاد موقوفات جدید در جامعه»، وقف میراث جاویدان، شماره ۳۰: ۱۰۶ تا ۱۱۷.
۴. بیومی غانم، ابراهیم (۱۳۸۶) وقف و فلسفه تشریح آن در اسلام، ساختار وقف در جهان اسلام، قم: اسوه.
۵. پوراحمد، احمد؛ منوچهری میان‌دوآب، ایوب؛ رفیعی مهر، حسین و عارف آقاصفری (۱۳۹۲) «بررسی نقش وقف در توسعه و ساماندهی فضایی شهرها (مطالعه موردی: شهر لالچین)»، مطالعات شهر ایرانی اسلامی، شماره ۱۲: ۵-۱۴.
۶. جمعه‌پور، محمود؛ پوراحمد، احمد و اکرم شکری نیا (۱۳۹۸) «نقش و کارکرد وقف در مدیریت و توسعه فرهنگی شهر مطالعه موردی: منطقه یک و دوازده تهران»، همایش ملی کارکرد وقف در توسعه انسانی با تأکید بر وقف علمی، دوره ۳، شماره ۲: ۱۵۷-۱۷۸.
۷. حسینی، سید هادی؛ قدرتی، حسین؛ میره، محمد و یعقوب زنگنه (۱۳۹۲) «پایداری شهری بر بنیان توسعه مشارکت شهروندی مطالعه موردی: شهر سبزوار»، جغرافیا و پایداری محیط، دوره ۳، شماره ۶: ۴۱-۶۶.
۸. حیدرخانی، هابیل و منصور حقیقتیان (۱۳۹۳) «بررسی رابطه ابعاد سرمایه اجتماعی و دیدگاه شهروندان نسبت به توسعه شهری (نمونه مورد مطالعه: شهر کرمانشاه)»، مطالعات پژوهش‌های شهری منطقه‌ای، دوره ۵، شماره ۲۰: ۶۷-۸۸.
۹. خواجه شاهکویی، علیرضا؛ حسینی، سید محمدحسن و رمضان طوسی (۱۳۹۴) «ارزیابی مشارکت شهروندان در طرح‌ها و پروژه‌های توسعه‌ای و عمرانی شهری مطالعه موردی: شهر مینودشت»، مطالعات برنامه‌ریزی سکونتگاه‌های انسانی، دوره ۱۰، شماره ۳۱: ۹۷-۱۱۰.
۱۰. ربانی رسول؛ قاسمی وحید و محمد عباس‌زاده (۱۳۸۸) «رابطه ابعاد مادی و غیر مادی رفاه اجتماعی با مشارکت شهروندان در امور شهری»، رفاه اجتماعی، ۸ (۳۲): ۱۰۸-۹۱.

۱۱. رجبی، آزیتا (۱۳۹۰) «شیوه‌های مشارکت شهروندی در فرایندهای توسعه شهری»، آمایش محیط، شماره ۱۲: ۱۰۲-۱۱۶.
۱۲. رحیمی، حمیدرضا و علی یزدخواستی، (۱۳۹۱) «جایگاه فرهنگ در آموزه‌های دینی ما»، مجموعه مقالات همایش ملی وقف (با تأکید بر آموزش عالی)، دانشگاه کاشان: ۳۱۵-۳۳۴.
۱۳. ریمون، آندره (۱۳۷۰) شهرهای بزرگ عربی-اسلامی در قرن ۱۰ تا ۱۲ هجری، ترجمه حسین سلاطین زاده، تهران: آگاه.
۱۴. زیاری، کرامت الله؛ زندوی، سید مجدالدین؛ آقاجانی، محمد و محمد مقدم (۱۳۸۸) «بررسی مشارکت شهروندی و نقش آن در مدیریت شهری شهرهای کوچک نمونه موردی: شهرهای گله‌دار، ورزنه و هیدج»، جغرافیا و توسعه ناحیه‌ای، دوره ۷، شماره ۱۳: ۲۱۲-۲۳۵.
۱۵. شفقی، سیروس (۱۳۷۶) «وقف در اصفهان (پراکندگی جغرافیایی موقوفات و آثار اجتماعی، اقتصادی و فرهنگی آن)»، میراث جاویدان، دوره ۵، شماره ۳ و ۴: ۴۷-۳۲.
۱۶. شکویی، حسین (۱۳۷۳) دیدگاه‌های نو در اقتصاد شهری، تهران: سمت.
۱۷. شکویی، حسین و سید علی حسینی (۱۳۸۳) «سازوکارهای مشارکت شهروندان در تهیه طرح‌های توسعه شهری»، مدرس علوم انسانی، ۸(۱): ۷۱-۹۸.
۱۸. شهبابی، محمدرضا (۱۳۸۳) «مبانی و چهارچوب‌های تأثیر وقف در شکل‌گیری فضاهای شهری»، تحقیقات جغرافیایی، شماره ۷۲: ۱۳۵-۱۵۰.
۱۹. صحرانورد، بهنام و بهراد اسدی (۱۳۹۱) «وقف؛ آسیب‌ها، چالش‌ها و راهکارها»، مجموعه مقالات همایش ملی وقف (با تأکید بر آموزش عالی)، دانشگاه کاشان: ۶۲۵-۶۴۴.
۲۰. صلاحی، عبدالعلی (۱۳۹۵) جامعه‌شناسی گراش: بررسی فرایند توسعه و نوسازی شهرستان گراش، گراش: انالحق.
۲۱. طالب، مهدی (۱۳۷۲) نگاهی جامعه‌شناختی به مسائل اعتبارات روستایی در ایران، تهران: دانشگاه تهران.
۲۲. غفاری، غلامرضا و مصطفی ازکیا (۱۳۸۰) «بررسی رابطه بین اعتماد و مشارکت اجتماعی در نواحی روستایی شهر کاشان»، نامه علوم اجتماعی، دوره شماره ۱۷: ۳-۳۱.
۲۳. کلانتری خلیل آباد؛ حسین، صالحی، سیداحمد و قهرمان رستمی (۱۳۸۹) «نقش تاریخی وقف در شکل‌گیری شهر اسلامی (مطالعه موردی شهر اصفهان)، مطالعات شهر ایرانی اسلامی، (۱)، ۴۳-۳۳.

۲۴. گنجی، محمد؛ نیازی، محسن و فاطمه احسانی راد (۱۳۹۴) «مشارکت در امور خیریه و وقف، پیش درآمدی بر توسعه پایدار»، *مطالعات توسعه اجتماعی - فرهنگی*، دوره ۳، شماره ۴: ۵۲-۴.

۲۵. محمد خواه رحمت‌الله و اعظم فرهود فر (۱۳۹۷) «بررسی عوامل اجتماعی مؤثر بر مشارکت شهروندان مطالعه موردی شهر نقاب»، *رویکردهای پژوهشی در علوم اجتماعی*، دوره ۴، شماره ۱۳: ۱۵۶-۱۶۶.

۲۶. میراحمدی، مریم (۱۳۷۱) «پژوهشی در موقوفات عصر صفوی، مشهد، آستان قدس رضوی»، *تحقیقات جغرافیایی*، شماره ۲۵: ۲۹-۴۸.

۲۷. میراحمدی، منصور (۱۴۰۲) «وقف و مشارکت در حکمرانی مردمی»، *پژوهش‌نامه مطالعات وقف و امور خیریه*، دوره ۱، شماره ۱: ۴۹-۶۶.

۲۸. هاشمیان، مریم؛ بهروان، حسین و محسن نوغانی (۱۳۹۰) «عوامل مؤثر بر میزان مشارکت شهروندان در اداره امور شهر مشهد»، *سومین کنفرانس برنامه ریزی و مدیریت*.

۲۹. یزدان پناه، لیلا (۱۳۸۲) «بررسی عوامل مؤثر بر مشارکت اجتماعی شهروندان ۱۸ سال به بالای مناطق ۲۲ گانه شهر تهران»، *رساله دکتری، دانشکده علوم اجتماعی، دانشگاه علامه طباطبائی*.

۳۰. اطلس اراضی کشاورزی شهرستان گراش (۱۳۹۹) قابل دسترسی در وب سایت مرکز آمار ایران: www.fajo.ir

۳۱. مرکز آمار ایران (۱۴۰۰) *سالنامه‌های آماری کشور*، قابل دسترسی در وب سایت مرکز آمار ایران: www.amar.org.ir

۳۲. همایش وقف (۱۳۹۰) *احسان ماندگار شهرستان گراش*، خبرگزاری دانشجویان ایران:

www.isna.ir.

33. Alvord Sarah H and Brown L. David and Letts Christine W (2004) «Social Entrepreneurship and Societal Transformation». **The Journal of Applied Behavioral Science**, Vol. 40, No. 3 .

34. Sanoff. H (2008) **Community Participation Methods in Design and Planning**. New York: john Wiley & Sons.